TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ
TKAE
1961

TÜRK KÜLTÜRÜ ARAŞTIRMALARI ARMAĞAN DİZİSİ

10

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

YALIM KAYA BİTİGİ

OSMAN FİKRİ SERTKAYA ARMAĞANI

Editörler Hatice ŞİRİN USER - Bülent GÜL

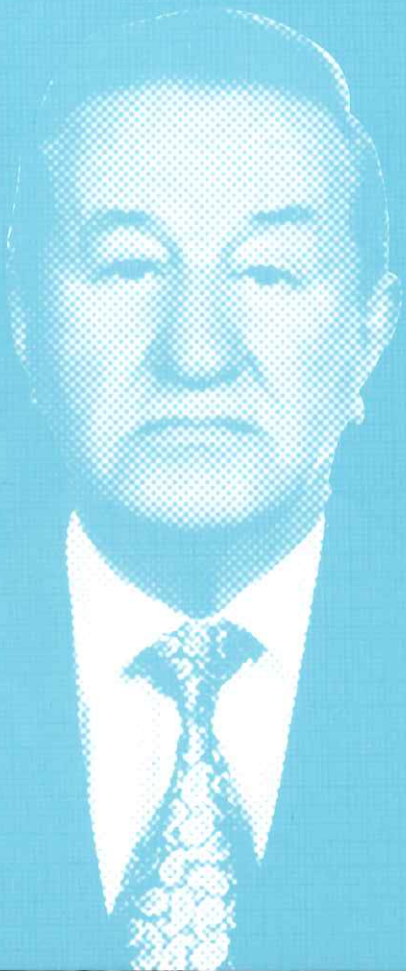

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ YAYINLARI

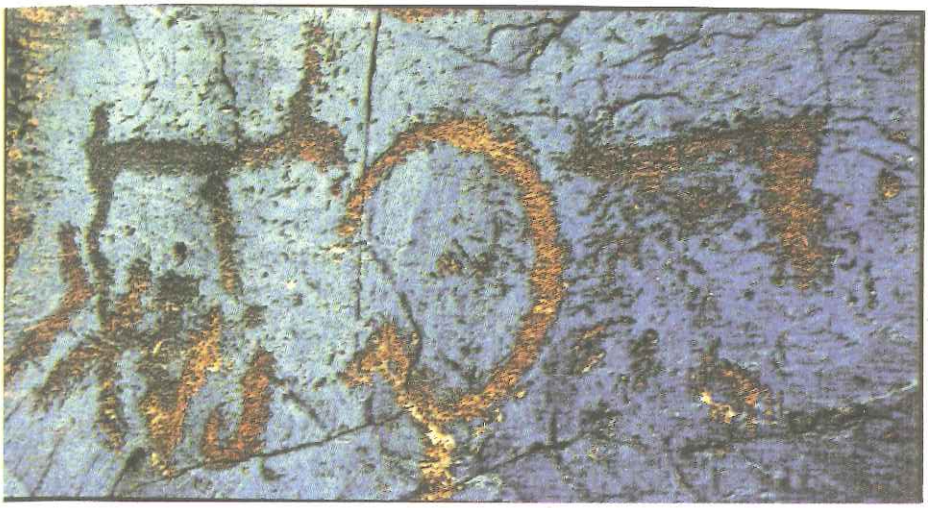

YALIM KAYA BİTİGİ

OSMAN FİKRİ SERTKAYA ARMAĞANI

Editörler
Doç. Dr. Hatice ŞİRİN USER - Doç. Dr. Bülent GÜL

Ankara / 2013

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ YAYINLARI

© Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2013.

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınlarının tamamının veya bir kısmının yayımcının yazılı izni olmadan herhangi bir yolla çoğaltılması yasaktır. Yayınların fikrî sorumluluğu ve imlâ tercihi yazarlarına aittir. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınlarında yer alan başka kaynaklardan alınmış tablo, resim ve benzeri şeylerin yasal kullanım sorumluluğu yazarlarına aittir.

User, Hatice Şirin –Bülent Gül (Ed.)
Yalım Kaya Bitigi Osman Fikri Sertkaya Armağanı / Hatice Şirin User - Bülent Gül
XII+684 s. 24 cm.
ISBN 978-975-456-118-0
1. Osman Fikri Sertkaya - Biyografi 2. Türkoloji 3. Türk Dili 4. Eski Türkçe

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ YAYINLARI
TÜRK KÜLTÜRÜ ARAŞTIRMALARI ARMAĞAN DİZİSİ 10

Genel Yayın Editörü
Prof. Dr. Dursun YILDIRIM

Editör
Doç. Dr. Hatice Şirin User - Doç. Dr. Bülent GÜL

Eser Hakem Kurulu
Prof. Dr. Dursun YILDIRIM • Doç. Dr. Bülent GÜL • Doç. Dr. Ferruh AĞCA • Doç. Dr. Hatice Şirin USER • Yard. Doç. Dr. Faruk GÖKÇE •

Kapak ve Sayfa Tasarımı
SEMETEYHAN [B. GÜL]

İletişim Adresi
Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
Bahçelievler, 7. Cad. 17. Sok. Nu. 38, 06490 Ankara / TÜRKİYE
Tel: (00 90 312) 2133100 **Belgegeçer:** (00 90 312) 2134135
Genel ağ: **http://www.turkkulturu.org.tr**
e-posta: **tkaedernegi@hotmail.com**

Yalım Kaya Bitigi Osman Fikri Sertkaya Armağanı, Öncü Basımevi'nde 500 adet basılmıştır. (Kazımkarabekir Cad. 85/2 İskitler/ANKARA Tel: 3843120)

Ankara /2013

İÇİNDEKİLER

Sunuş / iii

Önsöz / v

Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya
(Özgeçmiş - Yayın Listesi) / **1-34**

Ayşegül NİŞANCI-SERTKAYA
Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya / **35-39**

György HAZAI
Osman Sertkaya İçin / **41-44**

Ali AKAR
Türkolojiye Adanmış Bir Ömür ... / **45-48**

Osman Fikri SERTKAYA
Bin Dokuz Yüz Altmış Sekiz'in Yazı.
Hocam Ahmet Caferoğlu İle İlgili Hatıralar / **49-60**

Osman Fikri Sertkaya'nın Albümünden Seçmeler / 61-96

MAKALELER

Ferruh AĞCA
Tarihsel Türk Dili Alanlarında *dA* Edatı ve Edatın Kökeni Üzerine / **99-107**

Şükrü Halûk AKALIN
Çaylak'tan *Acemi Çaylak'a* Bir Sözün Kökeni ve Bir Deyimin Öyküsü / **109-114**

Cengiz ALYILMAZ
Turfan'da Bulunan Çince Tapınak Kitabesi Üzerindeki (Kök)Türk Harfli
Kutlug Kunçuy ve Śāriputri Yazıtları / **115-136**

Aysu ATA
Harezm Türkçesi Eserlerinin Siyasî ve Kültürel Güçle İlişkisi / **137-145**

Erhan AYDIN
Hoyto–Tamır (Tayhar Çuluu) Yazıtlarının Türkçenin Söz Varlığına Katkıları
/ **147-152**

Gaybulla BABAYAROV - Andrey KUBATIN
Old Turkic Titles Used Before the Turkic Qaghanate / **153-165**

Eyüp BACANLI
Türk Dillerinde Topluluk ve Grup Çoğulu Bildiren Morfemler / **167-178**

Tuncer BAYKARA
Seymen = Zeybek Denebilir Mi? / **179-184**

Nesrin BAYRAKTAR - Uwe BLÄSING
Hoca İçin Çorba
İki Türk Bilimcisinin Mutfak Sohbetlerinden / **185-206**

Mehmet Turgut BERBERCAN
Karatekin İsmi Üzerine Etimolojik Tespitler / **207-213**

Danuta CHMIELOWSKA
Türk Mutfağının Polonya'ya Etkileri / **215-220**

Murat ELMALI
Eski Uygur Türkçesi İle Yazılmış Bir Hikâye: *Śarabha-Jātaka* / **221-234**

Ahmet Bican ERCİLASUN
Tarihi Metinlerin Transkripsiyonu Hakkında / **235-244**

Bülent GÜL
Moğolistan Dil Atlası Üzerine / **245-252**

Hayriye GÜL
Eski Uygur Türkçesinde Ağız Araştırmaları Üzerine / **253-266**

Tuncer GÜLENSOY
Moğolcada Pekiştirmeli Sıfat ve Zarf / **267-268**

Gürer GÜLSEVİN
Eski Türkçedekilerden Daha Eskicil Olan Çağdaş Şekiller Üzerine / **269-274**

Figen GÜNER DİLEK
Ağız Çalışmalarına Karşılaştırmalı Metotla Bakış:
(Kuzey) Altay Türkçesi Çalkandı Ağzı / **275-283**

Abdurrahman GÜZEL
Dini-Tasavvufi Türk Edebiyatında Hz. Muhammed (S.A.V) Hakkında Yazılan
Nazım Türleri / **285-324**

Tacida Zubçeviç HAFIZ - Nimetullah HAFIZ
Şükrü Dilege'nin Balkan Şavaşlarıyla İlgili Yazma Eserinde Kosova / **325-333**

Alimcan İNAYET
Türklerde Köpek Kültü Var Mıydı? / 335-344

Henryk JANKOWSKI
Turkic: Tūn ~ tun, tunǵuč, tuŋǵut 'firstborn'; Kalmuk: tuŋg̱ū 'woman who bore only one child; mare after the first foal' – an attempt at etymology / 345-354

Үрімжібай ЖЕТІБАЙҰЛЫ
Тониуқуқ жәйлі деректер және Тониуқуқ Обыразы / 355-362

Yaşar KALAFAT
Ağrı ve Çevresi Efsanelerinin Mitolojik Şifreleri / 363-372

Ekrem KALAN
Moğolların Gizli Tarihçesi'ne Göre Moğollar'da Kız İsteme ve Evliliğe Dair Bazı Deyimler ve Gelenekler / 373-382

Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL
Türkçe *Râhatü'l-Kulûb* Yazmaları Üzerine / 383-392

Ceval KAYA
Bilgisayarla Kelime Yapımı / 393-395

Mehmet Levent KAYA
Klâsik Türkçe Metinleri Çalışmada Günümüz Moğolcasının Önemi / 397-403

Zeki KAYMAZ
İbni Mühennâ'da *-yUK* Eki / 405-408

Kadırali KONKOBAYEV - Nurdin USEYEV
Neğizbek ŞABDANALİYEV - Boris (Barsbek) KİNDİKOV
Altay Cumhuriyetinde Yeni Bulunan Eski Türk Yazıtı (A 91 Tumşuk-Kobı Yazıtı) / 409-412

Zeynep KORKMAZ
Kültürel Değişimlerin Sosyal Yapı Üzerindeki Etkileri ve Dile Yansıması Üzerine / 413-420

İgor Valentinoviç KORMUŞIN
Bir Kez Daha Y-152 (Şançı III) Kodlu Yenisey Yazıtı Üzerine / 421-426

Dai MATSUI
Ürümçi ve Eski Uygurca Yürüngçin Üzerine / 427-432

Osman MERT
Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında Boşluk Karakterinin (/ : / ≅ / · /) Kullanımıyla İlgili Karşılaşılan Farklılıklar / **433-461**

Д. М. НАСИЛОВ
Статив и Результатив у Махмуда Кашгарского / **463-470**

Irina NEVSKAYA
A recently discovered inscription on a stele in the place Qyzyl Qaya, Tyva Republic / **471-479**

Takashi ŌSAWA
Orhon Anıtlarının Moğol Dönemindeki Durumu ve Bununla İlgili İnançlar - Eski Çin Kaynaklarına ve Arkeolojik Verilere Göre- / **481-488**

Özkan ÖZTEKTEN
Osmanlı Türkçesindeki Arapça Alıntılarda Yapımlık Ses Değişiklikleri / **489-498**

Simone-Christiane RASCHMANN
Baumwoll-Nachlese (2)
Ein weiteres altuigurisches *böz*-Dokument aus dem ARAT-Nachlass (Istanbul) / **499-509**

Volker RYBATZKI
Some Mongolic words in Özbek (i) · words beginning with a-, å-, e-, b-, p-, d-, t- / **511-532**

Hatice ŞAHİN
Müyessiretü'l-Ulûm'da Küçültme Ekiyle İlgili İzahlar Üzerine / **533-539**

Serkan ŞEN
Bilge Kağan Yazıtındaki *ödinge küni tegdük üçün* İfadesi Üzerine / **541-547**

Hatice ŞİRİN USER
E-28, E-38, E-51, E-71, E-144, E-152 Yazıtlarındaki Bazı Sözcük ve İbareler Üzerine Yeni Öneriler / **549-557**

Ahmet TAŞAĞIL
Çin Başkentinde İdam Edilen 54 Türk Beyi / **559-562**

İsenbike TOGAN
Çin'de Yetişmiş Bir Kadim Türk Devlet Adamı / **563-577**

Litip TOHTI
A Study on the Word Family Derived from CA *ka- ~ *ko- / **579-588**

Sultan TULU
'Ali Asġar Camrasī'den Halaççа Bir Kaside:
"Anadan Ben Halaç Türkü Doğmuşum" / 589-599

Mustafa UĞURLU
Türkçe Yer Adları: Sutüven / 601-605

Nurdin USEEV
Köpçegen (A 49) Yazıtı / 607-612

Dmitri Dmitriyeviç VASILYEV
Altay Dağlarındaki Runik Türk Yazıtlarına Bilimsel İlgi ve Araştırmalarının Perspektifi / 613-619

Alexander VOVIN
Old Turkic loanwords in the Khitan Language / 621-625

Jens WILKENS
Mäuse, Wolf und Rabe Von bedrohlichen und hilfreichen Tieren bei den Uiguren / 627-638

Abdürişid YAKUB
An old Uyghur fragment from the Berlin Turfan Collection on the three unwholesome actions oft he body / 639-644

Paşa YAVUZARSLAN
Tarihî Türk Dili Metinlerinde *keyik~keḍik~keḏik* Biçimleri Üzerine / 645-654

Dursun YILDIRIM
Çağın ve Geleceğin Çok Yönlü Aydın Modeli / 655-663

ZHANG Tie-Shan
Study of a recently discovered Runic epitaph from Xi'an / 665-671

Peter ZIEME
Das Muschelhorn
Eine chinesisch-altuigurische Erklärung / 673-680

Hamza ZÜLFİKAR
Dilde Zenginlik. Bir Anlama Üç Kelime / 681-684

Yalım Kaya Bitigi. Osman Fikri Sertkaya Armağanı, Ed. Hatice Şirin User – Bülent Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 2013: 275-283.

AĞIZ ÇALIŞMALARINA KARŞILAŞTIRMALI METOTLA BAKIŞ: (KUZEY) ALTAY TÜRKÇESİ ÇALKANDI AĞZI*

Doç. Dr. Figen GÜNER DİLEK
Gazi Üniversitesi
[Türkiye]

Bu çalışmada, farklı zaman dilimlerinde ağızlardan derlenen metinlerin de tıpkı yazı diline ait metinlerde olduğu gibi art-zamanlı ve karşılaştırmalı olarak ses, şekil, söz varlığı ve söz dizimi kesitlerinde incelenmesinin gerekliliğine; *-gerek tarih boyunca hiç yazı dili olarak kullanılmamış olsun, gerek bir yazı diline temel olarak kullanılmış olsun-* bir dil türüne ait konuşma metinlerinden o dil türünün geçirdiği sosyolojik, yapısal değişimleri takip etme ve birçok problemin kaynağına ya da çözümüne ulaşabilme imkânına dikkat çekilmek istenmiştir.

Sibirya'daki bir çok Türk dili varyantı tehlikedeki diller grubundadır. Tehlikedeki bir dil zamanla iletişim içinde olduğu dillerin özelliklerini almaya başlar. Bu sürecin sonucunda ana dilde sadeleşme ve basitleşme şeklinde kendini gösteren değişmeler; ses bilgisi, şekil bilgisi, söz dizimi ve söz varlığı düzlemlerinde izler bırakır. Tuba, Kumandı, Çulım, Tofa gibi az nüfusa sahip Sibirya Türk dili varyantları gibi Çalkandı ağzında da bu değişimler yaşanmaktadır (Killi Yılmaz 2010: 62-63). Bu tür dil varyantlarından değişik zamanlarda derlenen metinlerin karşılaştırmalı olarak incelenmesi yoluyla, dil ya da diyalektlerin dil ölümü sürecine nasıl girdiklerini, dil değişimini nasıl yaşadıklarını ve bu süreçlerin ne gibi belirtiler gösterdiğini bu çalışmada olduğu gibi birtakım verilerle tanıklamak mümkün olabilmektedir.

Oldukça geniş ve çok yönlü olarak yapılabilecek bu inceleme, Altay Türkçesi ağızlarından Çalkandı ağzı üzerinde örneklendirilmiştir. Çalkandı ağzının seçilme sebebi ise elimizde bu dil varyantına ait uzun aralıklı (1866-1985-1998 (2005)-2003) derlenmiş metinlerin olmasıdır.

Karşılaştırmada, Çalkandı ağzına ait bütün metinler kullanılmamıştır. Bu metinler arasında ilk sırayı, Altay dilinin ve folklorunun ilk araştırmacısı olarak değerlendirebileceğimiz 1859-1871 yılları arasında Altay'da yaşamış olan Türkolog W. Radloff'un derlemeleri almaktadır. Bu metinler, *Obraztsı Narodnoy Literaturı Tyurskih Plemen jivuşçih v yujnoy Sibiri i dzungarskoy stepi (1866)*, "Türk Boylarının Halk Edebiyatı Örnekleri" adlı dizinin birinci cildinde yer almaktadır (Baskakov 1958: 8). İkinci metin, Baskakov'un *Dialekt Lebedinskih Tatar-Çalkantsev (Kuu-Kiji) Grammatiçeskiy Oçerk, Tekstı, Perevodı, Slovar (Moskva,*

---

* Bu inceleme, Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu'nda (Ankara, 2006) sunulmuş ve basılmamış olan "19. Yüzyıldan Günümüze Çalkandı Ağzı" adlı bildirinin gözden geçirilmiş ve yeniden düzenlenmiş şeklidir.

1985) adlı çalışmasındaki metinlerdir. Son dönem metinleri için ise, 1998 yılında tarafımızdan derlenerek 2005[1] yılında doktora tezi olarak hazırlanan Çalkandı ağzı metinlerine ve 2000-2001 yıllarında derlenen Altay Cumhuriyeti Filoloji Enstitüsü (COPAN) tarafından derlenen ve 2003 yılında yayınlanan Çalkandı metinlerine[2], ve Kandarakova[3] tarafından hazırlanan masal metinlerine başvurulmuştur.

Çalkandılar, Rusya Federasyonu içinde yer alan Altay Cumhuriyeti içinde yaşamakta olan bir Türk boyudur. Sibirya bölgesindeki birçok Türk boyunun adlandırılmasında olduğu gibi Çalkandılar da meskûn oldukları nehir adlarıyla *Lebedınskie Tatarı, Lebedıntsı* "Kuu Kişi" adlandırılmışlardır (Güner Dilek 2005 ÇK-2: 70-90; Belgibayev 2013:193). Kendilerini adlandırmaları ise *Çalkandı, Çalkandu, Çalqandu, Çalqaŋu, Çalġunū, Çalġıŋu, Şalkandu, Şalgandu, Şalgañu, Şalaŋu, Şalġanı, Şalġannı, Şalġanū, Şalġıŋu, Şalhunı, Şañhu* şekillerindedir (Tıdıkova 2004:147, Güner Dilek 2005). *Şalkanıġ* ve *Şakşılıg* diye iki kola ayrılan Çalkandılar arasında en yaygın *söökler* yani "soylar" ise *Alıyañ, Kızılkös, Ńondokoy, Cetker, Kolçaş, Pardıyak, Körükey, Kara-Tüven, Akpaş, Komnoş, Poktarık, Küzen, Cartı, Ayu, Kerten, Şoor* olarak sıralanmaktadır (Tıdıkova 2004:148).

Çalkandılar, çoğunlukla, Kurmaç-Baygol, Suranaş, İtkuç, Sankino, Kebezen ve Biyka'da; daha az sayıda olmak üzere, Tondoşka, Nova, Troitsk, Çuyka, Tuloy, Turaçak'ta oturmaktadırlar.

Tekin'e göre Altay Türkçesinin ağızları içinde değerlendirilen Çalkandı ağzı; z ve ş dilleri içinde, söz içi /d/ foneminin /y/'ye döndüğü, tek heceli ve iki heceli kelime sonundaki *-G* seslerinin korunduğu (tağlığ) diğer Tuba ve Kumandu ile birlikte Kuzey Altay diyalektleri içinde sıralanan, Aşağı Çulım, Kondom ve Aşağı Tom ağızları ile de ortak özellikler gösteren bir Türk dili varyantıdır (2005: 380-385). Tekin'den önce yapılan sınıflandırmalara bir göz attığımızda ise Çalkandı ağzı ile ortak özellikler gösteren lehçelerin ve ağızların aşağıdaki şekilde olduğunu görürüz:

Türk dilinin ilk sistemli ve ilmî sınıflandırması sayılabilecek Radloff tasnifine göre, Doğu diyalektleri içinde değerlendirilen Çalkandı Türkçesi, bu tasnifte, doğu grubu içinde Asıl Altay Şiveleri (Altay ve Teleüt), Şor, Abakan (Sagay, Koybal, Kaç, Yüs, Kızıl ve Küerik (Çulım), Soyen, Karagas ve Uygur ağızlarıyla beraber değerlendirilmiştir. Räsänen'in tasnifine göre, Kuzey-Doğu grubu içinde, y- alt grubunda Baraba, Kumanda, Tuba ya da Yış kişi (taw), Altay, Teleüt (tağ>tū) ağızlarıyla birlikte *Lebed* (tağ) şeklinde yer alır. Baskakov tasnifinde de, Türk dillerinin Doğu Hun dalı, Hakas alt grubunda Kamas, Hakas, Küerik, Şor, Tuba, Kumandı ve Sarı Uygur ağızları ile birlikte "Şalkandu" şeklinde yer almıştır. Menges'in tasnifinde ise, Çalkandı ağzını, Oyrotça (Altay dağları) ve lehçeleri şeklinde adlandırdığı grup içinde Altay Kiji, Telengetler, Yış Kiji (Tuba) ile birlikte Lebed (Kü-Kiji) olarak sınıflandırmıştır (Tekin 2005: 362, 370, 371, 372, 377).

---

1 Figen Güner Dilek (2005), *Altay Türkçesi Ağızları*, Gazi Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

2 A. A. Ozonova vd.,(2003) "Vıp. 7: Ekpeditsionnıye materialı Ç.1, Obraztsı tekstov na tubalarskom i çalkanskom yazıkah", *Yazıki Korennıh narodov Sibiri, pod red. N. N. Şirobokovoy, N. B. Koşkarevoy, Novosibirskiy gos. Un-t.* Novosibirsk.

3 E. P. Kandarakova (2005) *Çalkanski Skazki*, Üç-Sümer-Beluha, Respubliki Altay.

Çalkandıların da aralarında bulunduğu Kuzey Altay Türklerinin beyaz ırk (caucasid) özellikleri taşıdığını, geleneksel kültürlerinin içinde, Ob-Ugur, Samoyet ve Yenisey halklarından izler bulunduğunu, 19.yy. başlarından itibaren de yerleşik bir toplum olduklarını öne süren Schönig, Kuzey Altay ağızlarında ve Güney Altay ağızları dışındaki bütün Güney Sibirya Türkçesinde var olan y->n-/ń şeklindeki nazallaşmanın alt katmandaki Samoyet dili etkisiyle ortaya çıkmış olabileceğini ifade eder (2001:67).

Bildirişim derecesine göre, yazısız olan ve etnik içi iletişimde sadece sözlü olarak kullanılan "yerel dil" kapsamında değerlendirilen (Killi Yılmaz 2010: 8-9) Kuzey Altay Türkçesi ağızları, Güney Altay Türkçesi ağızlarına göre daha çok Rusça etkisi altında kalmış ve kaybolma sürecine girmiştir. Çalkandı ağzı da bu kaybolma tehlikesi olan grup içinde yer almaktadır. Unesco'nun "Kırmızı Kitabı"nda (Unesco Red Book on Endangered Languages) *Tehlikedeki Diller* listesinde Altay ağızlarının tamamı yer almaktadır. Adı geçen listede bu ağızların durumu "hemen hemen yok olmak üzere" şeklinde belirtilmiştir.[4]

Ses Bilgisi Düzleminde Çalkandı Türkçesi Metinlerine Bakış

/G/ ÜNSÜZÜ

Seslik ölçütlere göre yapılan Türk lehçeleri tasniflerinde, Çalkandı ağzı; tek heceli ve iki heceli kelimelerin sonunda /-G/ sesini koruyan bir dil varyantıdır. Anılan metinlerde /G/ ünsüzünün varlığına baktığımızda, Radloff metninde daha açık olarak görülen bu sesin, Baskakov döneminden itibaren değişmeye başladığını, özellikle de son dönem metinlerinde güney ağzının da tesiriyle daha karmaşık bir şekle dönüştüğünü söylemek çok da yanlış olmaz.

/G/ sesi, tek heceli ve iki heceli kelimelerin sonunda Radloff metinlerinden itibaren günümüze kadar bir taraftan belirli kelimelerde adeta kalıplaşmış şekilde korunurken bir taraftan da Altay Türkçesi ölçünlü dil türünün de aralarında bulunduğu güney ağızlarında olduğu gibi tonlulaşma, erime ve uzun ünlüye/ikiz ünlüye dönüşme eğilimindedir. Son dönem metinlerinde ise ölçünlü türe ait şekillerin daha ağırlıkta olduğu, birçok varyasyonun bir arada kullanıldığı görülür.

Radloff (1866) *tag (<tag)* "dağ".

Baskakov (1985): *tag(<tag)* "dağ", *yıg(<yag <yagı)* "savaş".

Ozonova vd. (2003): *tag//tau(<tag), çaa (<çag<yag<yagı)*"savaş".

Kandarakova (2005): *cag (<yag<yagı)* "savaş" .

Güner Dilek (2005): *dag// dau// daw // dav (<tag)* "dağ".

Radloff (1866): *çerig (<çerig)* "asker", *ayıg* "ayı" *sadıg* "ticaret, alış veriş"

Baskakov (1985): *çerig (<çerig)* "asker", *kadu//kaduu// kadıg (<katıg)* "katı, sert", *ulu (<ulug)*"büyük, ulu".

Ozonova vd. (2003): *t'ılu (<yılıg)* "sıcak, ılık"

Kandarakova (2005): *agrıg* "hasta", *ulug* "büyük" .

Güner Dilek (2005): *cılu//cıluu* "sıcak, ılık"

---

4 http://lingsib.iea.ras.ru/en/languages/chelkan.shtml (11.9.2013)

Ek ve hece başında /G/ sesinin durumuna bakıldığında, Radloff metinlerinde daha sıklıkla korunurken Baskakov metinlerinden itibaren bu sesin düştüğü örnekler çoğalır:

Radloff (1866) *polğan* "oldu", *alğan* "aldı", *arğıjına* "arkadaşına"

Baskakov (1985): *azıran (<azıragan)* "yetiştirdi", *alara* (<alarga) "almaya, almak için"

Ozonova vd. (2003): *agıraan(<agıragan)* "hastalandı", *emneen(<emnegen<emlegen)* "tedavi etti", *öl kaan (<ölüp kalgan)* "öldü", *paran(<pargan)* "gitti".

Kandarakova (2005): *bolora<bolorga* "olmaya, olmak için", *boyıma (<boyımga)* "kendime", *alara (<alar-ga)* "almaya, almak için", *öltörere (<öltörerge)* "öldürmeye, öldürmek için".

Güner Dilek (2005): *azıram (<azıraam <azıragam)* "yetiştirdim".

İki ünlü arasında /G/ ünsüzünün ise, eski metinlerde (Radloff, Baskakov) varlığını sürdürdüğü, diğer metinlerde ise bazı örneklerde korunmakla birlikte, tonlulaşarak erimeye ve ikincil uzunluklar oluşturmaya da başladığı tespit edilmiştir:

Radloff (1866) *ağaç*

Baskakov (1985): *agaç//agaş//agış (<agaç)*

Ozonova vd. (2003): awaş//aaş *(<agaç)*

Kandarakova (2005): *agaş* "ağaç" *sagış* "düşünce, fikir" *cıgıl-* "düşmek"

Güner Dilek (2005): aaş *(<agaş <agaç)*, awır (< agır) "güç, zor; hasta"

-lIG isimden isim yapma ekindeki /G/ ünsüzünün durumuna bakıldığında da benzer bir tabloyla karşılaşılmış, Radloff metinlerinden itibaren ikili olarak gördüğümüz ekin son dönem metinlerinde daha da çeşitlenmiş olduğu görülmüştür:

Radloff (1866) *abırlıg /abırlığ* "huzurlu", *palalıg* "çocuklu", *paştıg* "başlı", *yaştıg* "yaşında olan".

Güner Dilek (2005): *agaş-taştu* "ağaçlı taşlı", *attug (<attıg <atlıg)* "atlı", *kırlu (<kırlıg)* "kır olan", *kıstug (<kıstıg< kıslıg)* "kızı olan" *paştu (<başlıg)* "başlı", *sagıştug (<sagıştıg<sagışlıg))* "akıllı".

İkincil Ünlü Uzunlukları

Kırgız Türkçesinden sonra düzenli bir şekilde ve ayırt edici bir ölçüt olarak ikincil ünlü uzunluklarını Altay Türkçesinin güney ağızlarında (Altay Kişi, Telengit, Teleüt) görürüz (Güner Dilek 2007). Altay Türkçesinin kuzey ağızları (Tuba, Kumandı, Çalkandı) için bu özellik ayırt edici nitelikte olmadığı gibi, oldukça da yeni bir gelişmedir. Tarihsel perspektifte Çalkandı metinlerine baktığımızda, bilhassa Radloff derlemelerinde sınırlı sayıda uzun ünlüye rastlandığı; Baskakov metinlerinde ise /g, n, ñ, b, y/ sesbirimleri ve değişkenlerinin erimesiyle ortaya çıkan bu uzunlukların artarak çeşitlendiği kısa /a, e, ı, i, o, ö, u, ü/ ünlülerinin her birinin uzun karşılıklarının /aa, ee, ıı, ii, oo, öö/ ortaya çıktığı ve ayrıca bu uzamaların Radloff metinlerinden itibaren sadece kelime içiyle sınırlı olmayıp çekimlenmiş şekillerde de gerçekleştiği görülmektedir. Baskakov, Çalkandı ağzındaki ikincil ünlü uzunluklarının hepsini güney ağızlarının tesirine bağlamaktadır (Baskakov 1973). Son dönem derlemelerine bakıldığında, (Ozonova, Kandarakova, Güner Dilek) hem ikincil uzunluklardaki çeşitlenmenin arttığı hem de bazı örneklerde hâlâ bu sürecin devam ettiği izlenir. Öyle ki Çalkandı ağzının en tipik özelliklerinden kabul edilen ve tek heceli ve iki heceli kelimelerin sonunda korunan *–G* seslerinin de erime ve uzama sürecine girdiği, hatta bazı örneklerdeki bu uzama sürecinin çoktan

tamamlamış ve bir sonraki aşamaya yani kısalma sürecine geçtiği görülür. Ancak bu şekilde oluşan bütün uzunlukları sadece güney ağzının etkisi şeklinde izah etmek yeterli midir? Bu uzunlukların oluşumunu, beklenenin kendiliğinden gerçekleşmesi olarak yani doğal bir gelişim süreci ve bu erime evresini işletmeyen bir yazı dilinin olmayışıyla da açıklamak da mümkün değil midir?

Aşağıda, uzun ünlüler açısından metinlerden alınan (mümkün olduğunca aynı) kelimelerde ve çekimli şekillerde bu durum örneklendirilmiştir:

/aa/

Radloff (1866): *maa (<maga)* "bana", *saa(< saga)* "sana", *kaan* (<kagan) "kağan", *taab-al- < tabıp al-* "bulmak".

Baskakov (1985): *yabaa (<yabaga)* "tay", *aar (<agır)* "ağır, hasta", *aa(<aga<añа)* "ona".

Ozonova vd. (2003): *aan soñda//aañ soonda//añ sonda (<anıñ sonıñda)* "ondan sonra", *karaan<kargan* "ihtiyar", *daa<tağı (<taqı)* "de bağlacı".

Kandarakova (2005): *maa< maga* "bana", *saa<saga* "sana", *aañ ujun(<anıñ uçun)* "onun için, o yüzden", *caa(<cañı <yañı)* "yeni".

Güner Dilek (2005): *maa (<maga)* "bana", *saa (<saga)* "sana", *aansunda//aansundı (<anıñ sonıñda)* "ondan sonra", *apşaaq (<apşıyak)* "ihtiyar; koca", *caa (<cañı<yañı)* "yeni", *taabal-(<tabıp al-)* "bulmak".

/ee/

Radloff (1866): *yükçee (<yükçi-ge)* "kefile", *kijee(< kiji-ge)* "insana"

Baskakov (1985): *eer (<eñir)* "akşam".

Ozonova vd. (2003): *meeñ (<meniñ)* "benim", *işten(<iştegen)* "çalıştı".

Kandarakova (2005): *seeñ (<seniñ)* "senin", *meeñ (<meniñ)* "benim", *deen (<degen)* "adlı", *eer* (<eyer<eder)"eyer".

Güner Dilek (2005): *gışee(<kişige)* "kişiye".

/ii/

Radloff (1866): *salıb-ii- (< salıp iy-)* "koymak, bırakmak", *pii(<piy <big<beg)* "bey, han", *iinek (<iynek <iñek)* "inek".

Baskakov (1985): *ejiine (< eşigine)* "kapısına"

Kısalma

Çalkandı ağzında uzun ünlüden kısalmış şekillerin görülmesi bu ağzın karakteristiğidir. Ancak uzun ünlülü ve kısalmış şekilleri de bir arada görmek mümkündür. Özellikle son dönem metinlerinde bu durum için daha çok örnek mevcuttur. Bu da bir geçiş dönemini düşündürebildiği gibi ölçünlü dil türüyle etkileşimi de akla getirmektedir:

Ozonova vd. (2003): *kije(<kijige<kişige) (bar-)* "evlenmek", *añ sonda<aañ sonda(<anıñ sonıñda)* "ondan sonra", *tap al-//tav al-(<taap al-)* "bulmak".

Kandarakova (2005): *salvańci (<salbaança <salbagança)* "koymayınca, bırakmayınca", *avlan (<alvaan <albagan)* "almadı", *añ sonda (<anıñ soondo)* "ondan sonra", *taval-(<taap al-)* "bulmak", *ma (<maa<maga)* "bana", *karan (<kargan)* "ihtiyar", *kişeş <kişeeş* "küçük".

Güner Dilek (2005): *azıram (<azıraam< azıragam)* "yetiştirdim", *su//suw// sáv// suu* "su".

Ses Düşmesi

Çalkandı ağzına ait en eski metinlerden itibaren kelime başı /ı/ sesinin dayanıksız olduğu görülür. Altay Türkçesi yazı dilinin etkisiyle seyrek olarak ünlünün düşmediği şekillere (Radloff metninde "inek" kelimesinin *iinek* şeklinde uzun ünlülü olması gibi) rastlansa da bu iki örnekteki kelime başında ünlünün düşmesi hem geçmişte hem de bugün Çalkandı ağzı için ayırt edici bir ölçüt niteliği taşımaktadır:

Radloff (1866) *rak (<ırak)* "ırak, uzak", *iinek (<iñek)* "inek".

Baskakov (1985): *rak* "ırak, uzak", *lar (<ılar<alar)* "onlar" *nik//nek//inek* "inek".

Ozonova vd. (2003): *lar<ılar<alar* "onlar", *nek(<iynek<iñek))* "inek".

Kandarakova (2005): *lar* "onlar"

Güner Dilek (2005): *lar//ïlar//ılar//alar//anar //olar//olor* "onlar", *näḳ//neḳ* "inek".

Radloff metinlerinden itibaren birleşik fiil kuruluşlarında *-(X)p* zarf-fiil ekinin düşmeye başladığı izlenir. Ölçünlü Altay Türkçesinde de çok yaygın olan bu özelliğin Baskakov metinlerinde ve diğer metinlerde daha da yaygınlaştığı, neredeyse düzenli bir şekilde yardımcı fiil köklerinin doğrudan asıl fiille birleşerek gramatikalleştiği görülür:

Radloff (1866) *al partır (<alıp bartır)*"götürmüş", *tişten keldi (<tiştenip keldi)* "ısırdı", *yat kaldı (<yatıp kaldı)* "öldü".

Baskakov (1985): *pariykaam (<parıp iyip kalgam)* "gittim" *öl kaan (<ölüp kalgan)* "öldü".

Ozonova vd. (2003): *öl kaldı (<ölüp kaldı)* "öldü", *cat cit (<catıp cat)* "yaşıyor", *keşçir al- (< keşirip al-<keçirip al-)* "geçirmek".

Kandarakova (2005): *şıgal-(<şıgıp al-)* "çıkmak", *ugalkep (<ugup alıp kelip)* "duyup", *sanan al-(<sanamıp al-)* "düşünmek", *azıral- (<azırıp al-)* "doyurmak" *tudaldı (<tudupaldı)* "tuttu, yakaladı", *alal-(<alıp al-)*"almak", *aytper-(<aytıp ber-)* "söylemek".

Güner Dilek (2005): *bojodiyele (<bojod-ıp iy-ele)* "bırakarak".

Ancak, birleşik fiil kuruluşunda görevli *-(X)p* zarf fiil ekinin Radloff metinlerinden itibaren daima düşmediğini, bilhassa iki ünlü arasında kaldığında (*-p->-b-//-v-)* şeklinde tonlulaştığını da hatırlatmak gerekir:

Radloff (1866) *münüb-al-<(münüp al-)* "binmek", *surab-al- (<surap al-)* "istemek", *tartıb-al- (tartıp al-)* " çekmek".

Ozonova vd. (2003): *tölöv iy-(<tölöp iy-)* "ödemek", *pojoviy- (<pojop iy-)* "ölmek".

Kandarakova (2005): *agrıviydi (<agrıpiy-)* "hastalanmak", *işteviy-(<iştep iy-),* "çalışmak", *ceval-(<cep al-)* "yemek".

Güner Dilek (2005): *görviyı (< körüp yat) "görüyor"*.

Şekil Bilgisi Düzleminde Çalkandı Türkçesi Metinlerine Bakış

Çalkandı ağzında ve birçok Türk lehçesinde analitik yapılarla kurulan şimdiki zaman işlek bir şekilde kullanılır. Bu analitik yapıların en işlek olanı *yat-* yardımcı fiili ile kurulandır. Altay Türkçesinin hem ölçünlü dil türünde (Güner Dilek 2007:1047) hem de Çalkandı ağzında bu yapının kullanımı oldukça işlektir. Ancak, son dönem metinlerinden alınan örneklerde de görüleceği gibi Çalkandı ağzında bu

fiil, *asıl fiil+_ t'it-//cit-//çıt-(<yat-)* şekline dönüşmüştür. Gramatikalleşmiş olan bu tasvir fiilinin daralma sızıcılaşma geçirmiş fonetik varyantları günümüz Çalkandı ağzının tipik özelliklerinden birini oluşturmaktadır. Ancak, metinlerde ölçünlü Altay Türkçesinin etkisiyle yer yer *asıl fiil+yat-* şekli de görülür:

Radloff (1866) *kelyat* "geliyor", *aytyat* "söylüyor", *körünyat* "görünüyor", *yatyat* "yatıyor".

Baskakov (1985): *part'it* "gidiyor", *kört'it* "görüyor"

Ozonova vd. (2003): *t'at t'it* "yaşıyor"

Kandarakova (2005): *depcit* "diyor", *surapcıt* "soruyor", *barcıt* "gidiyor"

Güner Dilek (2005): *dibcit (<depcat)* "diyor", eescit (<ezipcet< ezip cat) "eziyor" , adabçıt (< adap cat) "ad veriyor"

Yine *-(I)ptIr-* öğrenilen geçmiş zaman kip ekinin yapısındaki *-(I)p* zarf-fiil ekini Radloff metinlerinden itibaren düştüğü ve ekin kalan kısmının *(-tır)* kalıplaştığı görülür:

Radloff (1866) *saltır (< sal-ıptır)* "bırakmış", *ńanıp keltir (<kel-ip-tir)* "dönmüş".

Ozonova vd. (2003): *poltırzıñ (<pol-ıptır-zıñ)* "olmuşsun".

Kandarakova (2005): *cadaverkaltırlar (<cadaberip kalıptır)* "yaşamışlar, *pariytirler (<parıp iyiptirler)* "gitmişler", *curtap cattır (<curtap catıptır)* "yaşamış".

Yönelme hâli

Radlof metinlerinden itibaren yönelme hâli ekindeki /g/ ünsüzünün özellikle iki ünlü arasında ve tonlu ünsüz komşuluğunda eriyip büzülerek uzun ünlüye dönüşebildiği ya da (bilhassa son dönem metinlerinde) doğrudan düştüğü gözlemlenir:

Radloff (1866) *maa (<maga)* "bana" , *saa (<saga)* "sana", *yükçee (< yükçige)* "kefile", *kijee (< kijige)* "kişiye", *yerge* "yere", *cağlajarğa* "savaşmaya" *sadıgga* "ticarete".

Ozonova vd. (2003): *maa* "bana", *edere (<ederge)* " yapmaya, yapmak için".

Kandarakova (2005): *ugge (<ug-ge)* "eve", *boyıma (<boyımga)* "kendime", *alara (<alar-ga)* "almaya, almak için" *kiyire (<kiyirge)* "giymeye, giymek için".

Güner Dilek (2005): *edıre (< ederge)* "yapmak için".

Ayrıca, Çalkandı ağzının da yer aldığı Kuzey Altay Türkçesi ağızlarında yönelme ifadesi için *saruu/saarı/sarı//saar//sar//zar//sa~za (<sarıg)* "-e (doğru)" şekillerinde geçen yön gösterme edatı da kullanılmaktadır. Radloff metinlerinden itibaren ekleşmeye başlayan edatın, metinlerin bütünündeki kullanım sıklığına bakıldığında son dönem metinlerinde yerini *-GA* yönelme hâli ekine bıraktığı görülür:

Radloff (1866): *üü sar* "eve doğru".

Ozonova vd. (2003): *gorodsaar* "şehre doğru", *aymaksar* "bölgeye doğru", *şkolzar* "okula doğru", *Barnaulza* "Barnaul'a doğru", *poyımza* "kendime".

Kandarakova (2005): *ugza* "eve doğru", *cerza* "yere doğru", *adañza* "babana doğru", *kıssa* "kıza doğru", *ayza* "aya doğru".

Güner Dilek (2005): *aymaq saarı* "aymağa doğru".

Vasıta/Beraberlik hâli

Kuzey Altay ağız grubunda tipik bir özellik olarak vasıta/beraberlik hâli için *-bıla/-bile (<bilen)* kullanılmaktadır. Radloff metinlerinde bazen kelimeye birleşik bazen ayrı olarak yazılmış olsa da sistematik olarak bu ek kullanılmıştır. Ancak daha sonraki metinlerde ölçünlü dilin vasıta hâli eki *-lA* ile bu edatın (bıla/bile) kalıntısı olarak *-ıla, -la*.....şekillerinin karışması söz konusu olmuş ve *-bıla/-bile* kullanımı yok denecek kadar azalmıştır:

Radloff (1866) *kaadı bıla, sen bile, üçü bile, malıbıla, çerigbile, mökö bile.*

Ozonova vd. (2003): *menla* "benimle", *maşinala* "arabayla", *poyımla* "kendimle", *atla* "at ile".

SONUÇ

Bu çalışma, ağız çalışmalarına tarihsel boyutta ve karşılaştırmalı olarak bakmanın getireceği verileri bilhassa ses bilgisi ve şekil bilgisi düzeylerinden seçilmiş bazı örnekler aracılığıyla göstermiştir.

İncelemede; sahadan derlenip yazıya geçirilen metinlerin ses bilgisi açısından kıyaslanmasında en büyük problemin, farklı kişiler ve ekoller tarafından hazırlanmış olan bu metinlerdeki transkripsiyon işaretlerinden ve bu işaretlerin ses tanımlarının yapılmamış olmasından kaynaklandığı görülmüştür.

Bir başka zorluk da derlenen metin türlerinden kaynaklanmaktadır. Özellikle eski dönemlerde yapılmış Radloff ve Baskakov derlemelerinde daha çok anlatı türünde metinlerin yer aldığı bilinmektedir. Folklorik açıdan bu tür metinlerin olması oldukça isabetli iken, insan belleğinde depolanmış, belki de kalıplaşmış bu söz ürünlerinde konuşulan dilin o zamanki durumunu yorumlayacak yeterli verilere ulaşmak ne kadar mümkün olabilmektedir?

Ayrıca, bu tarz iki dilli veya çok dilli alanlardan yapılan derlemelerde bazen araştırmacıların baskın dile ait unsurları ayıklama yoluyla bir metin oluşturmaları da söz konusu olabilmektedir. Böylelikle de gerçekte var olmayan yapma bir dile ait metinler bilim dünyasına sunulmuş olmaktadır. Yine bu konuyla ilgili olarak, Altay Türkçesi ağızlarından herhangi birinin doğal konuşuru olan biri, eski özelliklerini yitirmiş ve/veya yeni özellikler kazanmış bir dil varyantından yaptığı derlemeler sırasında ya da sonrasında bizim dilimizde bu kelime ya da yapı yok diyerek "olması gereken" şekli kayda geçirmek yoluyla da kişisel bir tasarrufta bulunabilmektedir. Her iki durumda da bilimsel dünyaya sunulan metinlerden gerçek değerlendirmeler yapmak söz konusu olmayabilir. Bundan dolayı, bir dil türüne ait farklı zamanlarda yapılmış derlemeler; araştırmacılara, o dil türünü betimlemek ve farklı açılardan değerlendirmek, karşılaştırabilmek için daha fazla veri sunabilmektedir.

Bu açıdan Çalkandı bakıldığında; eski metinlerde Çalkandı ağzına ait tipik dil özelliklerinin daha belirgin olduğu, daha sonra git gide bu karakteristiğin kaybolmaya yüz tuttuğunu ya da günlük hayatta ilişki içinde olduğu başka dil varyantlarından ödünçlemeler yapmak yoluyla çeşitlenip değiştiğini söylemek mümkündür. Bu ödünçlemeler dilin her düzeyinde olabilmektedir. Ayrıca, Çalkandı ağzına ait bu değişimlerde bilhassa Sovyet sonrasında yürütülen demografik planlamalar da etkili olmuştur. Bu tür yazısı olmayan dil varyantı konuşurları farklı dil varyantına sahip kişilerle ve Ruslarla karışık olarak yaşamışlardır.

Ayrıca ağız çalışmalarına karşılaştırmalı metotla bakıldığında; birleşik yapıların oluşumunda, gramatikalleşmenin işleyişinde fonolojik süreçlerin ne derece etkin olduğunu; bu süreçleri yorumlamak ve kavramak açısından çok daha açıklayıcı ve ikna edici veriler bulunabildiğini özellikle belirtmek gerekir.

Kaynaklar

BASKAKOV, N. A. (1958), *Altayskiy Yazık (Vvedeniye v İzuçeniye Altayskogo i Dialektov)*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva.

BASKAKOV, N. A. (1973), *Protsesı İnterferentsii v Razvitii Severnıh i Yujnıh Dialektov Altayskogo (Oyrotskogo) Yazıka*, Sovetskaya Tyurkologiya, S.6, s.51-53.

BASKAKOV, N. A. (1985), *Dialekt Lebedinskih Tatar-Çalkantsev (Kuu-Kiji)*, Gorno Altaysk.

BEL'GİBAYEV, Eržan A. (2013), "Ethnic-Historical data about the Chalkans" *Handbuch des Tschalkantürkischen, Teil 1: Texte und und Glossar*, (Erdal, Marcel; Nevskaya, Irina; Nugteren, Hans; Rind-Pawlowski, Monika) Band 1, Harroswitz Verlag, Turcologica 97/1.

GÜNER DİLEK, Figen (2005), *Altay Türkçesi Ağızları*, Gazi Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

GÜNER DİLEK, Figen (2007), " Altay Türkçesi" *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara.

KANDARAKOVA, E. P. (2005) *Çalkanski Skazki*, Üç-Sümer-Beluha, Respubliki Altay.

KİLLİ YILMAZ, Gülsüm (2010), *Kuzey ve Güneydoğu Sibirya Türklerinin Dil Durumu*, Köksav, Ankara.

OZONOVA, A. A. vd.,(2003) "Vıp. 7: Ekpeditsionnıye materialı Ç.1, Obraztsı tekstov na tubalarskom i çalkanskom yazıkah", *Yazıki Korennıh narodov Sibiri, pod red. N. N. Şirobokovoy, N. B. Koşkarevoy, Novosibirskiy gos. Un-t.* Novosibirsk.

RADLOFF, V. V. (1866), *South- Siberian Oral Literature, Turkic Texts*, Volume I, Indiana University publications, Uralic and Altaic Series (Editor: Thomas A. Sebeok).

SCHÖNİG, Claus (2001), "Some basic remarks on South Siberian Turkic and its position with North east Turkic and the Turkic language family", *Dilbilim Araştırmaları*, s. 63-95, İstanbul.

TEKİN, Talat, (2005), "Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi" , *Makaleler 3- Çağdaş Türk Dilleri* (Hazırlayanlar: Emine Yılmaz-Nurettin Demir) Grafiker, Ankara.

TIDIKOVA, N. N, (2004), "Çalkandulardıŋ Tiliniŋ Ayalgazı" (Hazırlayan: Cayım, N.A-Tıbıkova, A.T. vd.) *Altay Tildiñ Tündük Dialektleriniñ Temalar Aayınça Sözligi*, Gorno-Altaysk.

İnternet kaynakları:

http://lingsib.iea.ras.ru/en/languages/chelkan.shtml (11.9.2013)